

КАТЕГОРИЗАЦІЯ ЯК ОСНОВА МОВНОЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ЗНАННЯ

У статті здійснено спробу лінгвістичної інтерпретації проблеми категоризації як основи мовної репрезентації знання, як мережі координат, що реалізує особливе мовне світобачення. Розвідка пропонує зведення теоретичних положень про різні рівні категоризації (відносно вільні категорії мислення та системно зумовлені категорії мови), природу категорій (первинних – мислинневих / універсальних / онтологічних / фундаментальних / загальних смислових / перцептуальних природних / лексико-семантичних та вторинних – концептуально-семантичних / граматичних) та їх відбиття у системі мови. Дослідження засвідчує, що сьогодні категоризацію розуміють і як статичну систему сприйняття дійсності, яка відбиває знання людини про поділ світу в певних категоріях, і як динамічний процес, що встановлює зв'язок між предметом думки й конкретною мислинневою одиницею, і як мовне оформлення результатів мислення.

Ключові слова: категорія; категоризація; категорії мислення; категорії мови; первинні категорії; вторинні категорії.

Лінгвістичне осмислення проблеми категоризації відображає концепція В. фон Гумбольдта, відома як «учення про внутрішню форму мови»: дослідник висунув постулат про існування особливого мовного світобачення: «Мова – це світ, що лежить між світом зовнішніх явищ і внутрішнім світом людини» [12, с. 304]. Учення В. фон Гумбольдта щодо категоризації розвивалося й доповнювалося новим змістом протягом ХІХ–ХХІ століть і пов'язане з іменами Р. Брауна, Л. Вайсгербера, А. Вежбицької, Л. Вітгенштейна, Ш. Данієля, Л. Заде, П. Екмана, П. Кея, Дж. Лакоффа, Ф. Лонсбері, М. Мінського, Дж. Остіна, Е. Рош, Р. Халліга, Г. Хольца та ін. Орієнтування мови на вираження світобачення людини та усвідомлення того факту, що мова є невід'ємною частиною пізнання, сприяло протягом останніх десятиліть активізації розробок проблем мовної категоризації українських науковців, що підтверджено дослідженнями Б. В. Грещука, І. В. Насталовської, О. О. Селіванової, О. С. Снітко, Н. В. Слухай, В. Ф. Старко, Т. Ф. Семашко, Н. Д. Парасіна.

Не вирішені раніше питання мовної репрезентації знання як формалізованого результату категоризації сьогодні виявляють актуальність для вивчення когнітивних аспектів мовно-мислинневої діяльності людини. В історії вивчення категорій, на нашу думку, можна розрізнити два підходи-періоди, перший з яких характеризується виділенням універсальних категорій мислення людини – первинної інтерпретації світу, а другий – вирізненням похідних категорій – категорій іншого рівня узагальнення знання та інтерпретації інформації про світ.

Метою статті є аналіз процесу категоризації як основи мовної репрезентації знання, а завданням розвідки є зведення теоретичних положень про різні рівні категоризації, природу категорій (первинних –

мислинневих / універсальних / онтологічних / фундаментальних / загальних смислових / перцептуальних природних / лексико-семантичних та вторинних – концептуально-семантичних / граматичних).

Питання про універсальні категорії першим поставив Аристотель (трактат «Категорії»). Його праця містить найповніший перелік – десять категорій. «Кожний із виразів, що не входять до якої-небудь комбінації, означає: або субстанцію; або скільки; або який; або в якому відношенні; або де; або коли; або в якому положенні; або в якому стані; або робити; або піддаватися дії. Зазвичай «субстанція» – це, наприклад, «людина», «кінь»; «скільки» – наприклад, «два лікті», «три лікті»; «який» – наприклад, «білий», «освічений»; «в якому відношенні» – наприклад, «удвічі», «вполовину», «більше»; «де» – наприклад, «в Лікії», «на площі»; «коли» – наприклад, «вчора», «минулого року»; «в якому положенні» – наприклад, «лежить», «сидить»; «в якому стані» – наприклад, «взутий», «озброєний»; «робити» – наприклад, «ріже», «пече»; «піддаватися дії» – наприклад, «розрізається», «сплюється». Таким чином, Аристотель виділяє сукупність предикатів, за допомогою яких можна описати буття, і прагне визначити логічний статус кожного з них [1].

Е. Бенвеніст визначив такі типи категорій як мовні й припустив, що Аристотель, виділяючи їх як універсальні, насправді отримав основні та вихідні категорії мови, якою він мислив [2, с. 104]. Одна з властивостей застосування мови, на думку Е. Бенвеніста, полягає в тому, що «мислинневі операції незалежно від того, носять вони абстрактний чи конкретний характер, завжди отримують вираження у мові» [2, с. 104]. При цьому він водночас протиставив мовні та мовленнєві категорії за певними ознаками. Зокрема, категорії

мислення, на його думку, вільніші у функціонуванні, а категорії мови, «будучи належністю системи, ... не можуть змінюватися за бажанням мовця» [2, с. 106, 114].

О. М. Пешковський, продовжуючи працювати на рівні вивчення універсальної категоризації, зазначив, що мислинневі (первинні) категорії «виявляються більш-менш завуальовано у всіх набагато чисельніших і складних категоріях мови» [19, с. 21].

Г. В. Лейбніц свого часу запропонував теорію «алфавіту людських думок», уважаючи, що людина користується певним інструментарієм своєї свідомості для оперування базовими поняттями й поняттями складнішої структури. У людській свідомості є «каталог» певних понять, які можуть функціонувати самі по собі або слугувати будівельним матеріалом для розвитку складніших понять [16].

На думку М. А. Булатова, категорії, незалежно від рівня їх узагальнення, є невід'ємними елементами пізнання та знання про світ. Функції категорій виявляються в тому, що вони, по-перше, узагальнюють, об'єднують у сукупності, класи, групи на основі певних ознак, характерних для всіх реалій, які цими сукупностями охоплені, і по-друге, членують, розділяють, оскільки різним категоріям будуть відповідати різні сукупності, класи, групи, тобто класифікують. Інакше кажучи, категорії виконують синтетичну, або об'єднувальну, функцію та аналітичну, або рубрикаційну, функцію, а їхня єдність розглядається як «специфічна особливість категоризації речей і подій, взагалі окремих фрагментів реального світу та знань про нього» [9].

А. Я. Гуревич висловив думку про «мережу координат» людської свідомості, що об'єднує категорії, «за допомогою яких люди сприймають і усвідомлюють світ і будують його образ» [13, с. 103]. Певні категорії, вважає науковець, утворюють основний семантичний «інвентар» культури, становлять ядро моделі світу, оскільки людина не спроможна мислити про світ, не користуючись цими категоріями. До них він відносить час, простір, причину, зміну, число, відношення чуттєвого й надчуттєвого світу, відношення індивідуального до загального і частини до цілого, долю, свободу тощо.

А. Вежбицька такий підхід (виділення лише первинних, універсальних категорій мислення людини – найвної інтерпретації світу) вважає дещо обмеженим [11], оскільки він не зосереджує увагу на ролі мови в категоризації дійсності. Дослідниця зробила спробу виділити універсалії в семантиці, запропонувала теорію семантичних примітивів, що лежать в основі всіх мов [10, с. 291]. Свою гіпотезу А. Вежбицька будує на припущенні, що у всіх мов є спільне ядро – природна даність людини, виражена в домовній «готовності до значення», може використовуватися як свого роду міні-мова для того, щоб сказати все, що ми побажаємо. А. Вежбицька наголошує, що, «хоча це спільне ядро може бути ідентифіковане та усвідомлене тільки через мову, проте воно, в певному важливому сенсі, не залежить від мови, а формує «мову думки» і є ніби вродженим» [10, с. 291]. Авторка формулює думку про те, що вродженими є не культурні категорії, а ті, які виявляються в усіх мовах. До них вона спочатку відносила категорії особи, речі, дії,

походження, місця, часу, хорошого, поганого. Надалі в лінгвістиці набір «універсальних елементарних смислів», що складають «мережу категорій», був розширений до 60. Ці категорії виділялися на підставі «природності» в осмисленні світу й можливості вступати в комбінаторні відношення між собою для побудови складніших структурних елементів.

Н. Ю. Шведова, розвиваючи ідеї А. Вежбицької, загальними смисловими категоріями визначає дію, стан, предмет, міру, місце, час тощо, які, на її думку, формують смисловий каркас мови, що становить найабстрактніший рівень мовної картини світу [20].

Положення про фундаментальні категорії у мисленні й мові підкріплено теоріями Р. Джекендоффа й Дж. Лакоффа. Р. Джекендофф генерував думку про універсальну граматику [25], пояснюючи, що «немає якогось особливого рівня лінгвістичної семантики, на якому б мовні способи вираження значення могли бути відокремлені від загальніших когнітивних проявів, таких, як категоризація» [21; 22]. Він також висловив міркування про те, що основними складниками когнітивної системи є «онтологічні категорії» (термін самого Р. Джекендоффа), до яких належать категорії об'єкта та його частин, руху, дії, місця, або простору, часу, ознаки [25; 23; 24].

Дж. Лакофф виділяє критерії для встановлення фундаментальних категорій як будівельного матеріалу для інших категорій [15]. Дослідник виписує параметри, які дозволяють протиставити фундаментальні (базові об'єкти думки, автоматичні й несвідомі, що не вимагають зусиль при використанні) й нефундаментальні категорії. [15].

У працях науковців натрапляємо на вузьке й широке розуміння категоризації, статичне й динамічне її подання. Статичне розуміння категоризації передбачає «членування на категорії», зокрема в Б. Л. Уорфа за допомогою мови. Категоризація, на думку науковця, уявляється як щось переважно задане людині ззовні й це щось людина засвоює поступово, оволодіваючи мовою як єдиною і статичною системою категоризації [28].

Спробу процесуального осмислення категоризації віднаходимо в функціонально-семіологічних (М. М. Болдирев) [3; 4; 5] та когнітивних (О. С. Кубрякова) дослідженнях [14].

Наслідуючи Е. Рош [26; 27], яка розмежовувала «природні» й «семантичні» категорії, М. М. Болдирев виділяє два типи категорій, що дозволяє визначити два способи осмислення поняття «категоризація»: статичний і динамічний. До першого типу автор відносить перцептуальні природні категорії як категорії природних об'єктів; до другого – концептуальні категорії як категорії понять і мовних одиниць [6; 7]. Відповідно виникає можливість виділення первинної та вторинної категоризації як двох основних типів, що співвідносяться з двома основними рівнями категоризації дійсності. Первинна категоризація (лексико-семантична) полягає в номінації та відбивається в так званих лексико-семантичних категоріях (лексико-семантичних групах слів), тобто співвідноситься з конкретно-предметним рівнем категоризації дійсності. Вторинна (граматична) полягає в граматичній класифікації слів з урахуванням мовного функціонування й відбиття в мовних

граматичних категоріях, тобто співвідноситься з абстрактно-системним рівнем категоризації дійсності. Саме граматична категоризація створює можливість динамічного й процесуального осмислення світу [7].

Динамічне розуміння категоризації з позицій когнітивного підходу пов'язане з її інтерпретацією у двох сенсах: у вузькому – «підведенням предмета, явища, процесу, будь-якої аналізованої сутності під певну категорію» [14, с. 307]; у широкому – не тільки передбачає підведення під категорію, а й постає як «складний процес формування та виділення самих категорій за виявленими в аналізованих явищах подібними або аналогічними сутнісними ознаками або властивостями» [14, с. 307]. О. С. Кубрякова пояснює явище категоризації як процес, спрямований на об'єднання одиниць, що виявляють подібність у тому чи іншому відношенні, але обов'язково – при звір'янні цих одиниць із базовим поняттям, прийнятим за основу самої категорії [14, с. 319]. На думку дослідниці, «категоризація» передбачає: а) підведення явища, об'єкта, процесу під певну рубрику досвіду, категорію й визнання його членом цієї категорії; б) процес утворення й виділення самих категорій, членування зовнішнього й внутрішнього світу людини відповідно до сутнісних характеристик її функціонування та буття; в) упорядковане представлення різноманітних явищ через зведення їх до меншого числа розрядів або об'єднань; г) результат класифікаційної (таксономічної) діяльності, тобто категоризація – це основний спосіб надати сприйнятому світові впорядкований характер, систематизувати спостереження й побачити в них

подібність явищ на протигагу відмінностям інших [14, с. 96]. Категоризація відбувається емпірично й вербально: сам процес протікає у свідомості людини, а його результати відбито в лексиці. Тому категоризація є лінгвістичним явищем і може називатися «лінгвістичною категоризацією» [14, с. 321].

О. О. Борискіна також вважає категоризацію лінгвістичним явищем і визначає мовну категоризацію як «... розв'язання суперечності між дискретністю форми й континуальністю змісту мовних знаків через систему мовних категорій – явних та прихованих, що зумовлене «наївною» систематизацією вербалізованого людського досвіду» [8, с. 5, 6].

Для Л. А. Манерко мовні категорії є певними формами осмислення світу в мові, тобто формами мовної свідомості й форматами знання особливого типу. Саме пізнання об'єктів через їх найузагальненішу подібність / відмінність, які встановлює людина, є тією універсальною властивістю категорії, яка, з одного боку, відрізняє ці категорії від інших форматів знання, а, з другого – забезпечує широку різноманітність природних мовних категорій [17; 18].

Отже, різні погляди на проблему категоризації засвідчують, що сьогодні її розуміють водночас і як статичну систему сприйняття дійсності, яка відбиває знання людини про поділ світу в певних категоріях, і як динамічний процес, що встановлює зв'язок між предметом думки й конкретно мислинневою одиницею (категорією), і як мовне оформлення результатів мислення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аристотель. Сочинения. – В 4 т. – Серия «Философское наследие» – М. : Мысль, 1975–1983. – Т. 2. – 1978. – 688 с.
2. Бенвенист Э. Категории мысли и категории языка // Эмиль Бенвенист Общая лингвистика. – Благовещенск : БГК им. И. А. Бодуэна де Куртене, 1998. – С. 104–114.
3. Болдырев Н. Н. Категориально-понятийный уровень языка как основа его функционирования. – СПб. : РГПУ, 1994. – 22 с. // Деп. в ИНИОН РАН 01.06.94, – № 49299.
4. Болдырев Н. Н. О категориальном аспекте языковой онтологии // Вопросы романо-германской филологии (прагматика и семантика). – Пятигорск : ПГПИИЯ, 1994. – С. 32–36.
5. Болдырев Н. Н. Прототипический принцип формирования категорий // Иностранные языки: Лингвистические и методические проблемы: Матер. межвуз. конф. – Тамбов : ТГПИ, 1994. – С. 3–5.
6. Болдырев Н. Н. Репрезентация знаний в системе языка // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2007. – № 4. – С. 17–28.
7. Болдырев Н. Н. Категориально-понятийный уровень языка // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2006. – № 2. – С. 5–22.
8. Борискина О. О., Кретов А. А. Теория языковой категоризации: национальное языковое сознание сквозь призму криптокласса / О. О. Борискина, А. А. Кретов. – Воронеж : Воронежский государственный университет, 2003. – 211 с.
9. Булатов М. А. Логические категории и понятия / М. А. Булатов. – К. : Наук, думка, 1981. – 234 с.
10. Вежицкая А. Язык. Культура. Познание. – М. : Русские словари, 1996. – 416 с.
11. Вежицкая А. Семантика, культура и познание: общечеловеческие понятия в культуроспецифичных контекстах // Thesis. – Вып. 3. – М., 1993. – С. 185–206.
12. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / Вильгельм фон Гумбольдт. – 2. изд. – М. : Прогресс, 2000. – 398 с.
13. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. – М. : Искусство, 1972. – 318 с.
14. Кубрякова Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
15. Лакофф Д. Женщины, огонь и опасные вещи: Что категории языка говорят нам о мышлении. – М., 2004 – 399 с.
16. Лейбниц Г. В. Новые опыты о человеческом разумении. Сочинения / Г. В. Лейбниц. – В 4 т. – М. : Мысль, 1983. – Т. 2. – 357 с.
17. Манерко Л. А. Категоризация в языке науки и техники // Когнитивные аспекты языковой категоризации: Сб. науч. тр. – Рязань : РГПУ им. С. А. Есенина, 2000. – С. 30–37.
18. Манерко Л. А. Исследование концептуализации и категоризации в современном терминоведении // Концептуальный анализ языка: современные направления исследования // РАН. Ин-т языкознания: Сб. науч. трудов. – М. ; Калуга: Эйдос, 2007. – С. 131–137.
19. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. – М. : «Языки славянской культуры», 2001. – Изд. 8. – 259 с.
20. Шведова Н. Ю. Местоимение и смысл: Класс русских местоимений и открываемые ими смысловые пространства. – М. : ИР Я РАН, 1998. – 176 с.

21. Jackendoff R. S. Conceptual Semantics and Cognitive Linguistics // *Cognitive Linguistics*, 1996 – V. 7/1. – P. 93–129.
22. Jackendoff R. S. What is a concept? // *Frames, Fields, and Contrasts. New Essays in Semantics and Lexical Organization* – Hillsdale, 1992 – 154 p.
23. Jackendoff R. *Semantic Structures*. – Cambridge, MA : MIT Press, 1990. – 322 p.
24. Jackendoff R. *Semantics and Cognition*. – Cambridge, MA : MIT Press, 1993. – 134 p.
25. Jackendoff R. *Foundations of Language: Brain, Meaning, Grammar, Evolution*. – Oxford : Oxford University Press, 2002. – 477 p.
26. Rosch E. H. Cognitive representation of semantic categories // *Journal of Experimental Psychology*. – № 104(3). – 1975. – P. 192–233.
27. Rosch E. H. Natural categories // *Cognitive Psychology*. – № 4(3). – 1973. – P. 328–350.
28. Whorf Benjamin Lee *Language Mind and Reality* // *The Theosophist* – Madras. India. – 1941. – Vol 63:1. – P. 281–291.

Т. В. Стасюк,

Днепропетровский государственный аграрно-экономический университет, г. Днепропетровск, Украина

КАТЕГОРИЗАЦИЯ КАК ОСНОВА ЯЗЫКОВОЙ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ ЗНАНИЯ

В статье предпринята попытка лингвистической интерпретации проблемы категоризации как основы языковой репрезентации знания, как сети координат, которая реализует особое языковое мировидение. Исследование предлагает свод теоретических положений о разных уровнях категоризации (относительно свободные категории мышления и системно обусловленные категории языка), природу категорий (первичных – мыслительных / универсальных / онтологических / фундаментальных / общих смысловых / перцептуальных природных / лексико-семантических и вторичных – концептуально-семантических / грамматических) и их отражение в системе языка. Исследование показывает, что сегодня категоризацию понимают и как статическую систему восприятия действительности, которая отражает знания человека о членении мира в определенных категориях, и как динамический процесс, который устанавливает связь между предметом мысли и конкретной мыслительной единицей, и как языковое оформление результатов мышления.

Ключевые слова: категория; категоризация; категории мышления; категории языка; первичные категории; вторичные категории

T. V. Stasiuk,

Dnipropetrovsk State University of Agriculture and Economics, Dnipropetrovsk, Ukraine

CATEGORIZATION AS A BASIS OF LANGUAGE REPRESENTATION OF HUMAN KNOWLEDGE

The subject of the paper is categorization as a basis of language representation of human knowledge. The aim of the investigation is to observe and compare the nature of two types of categories – categories of thought and lingual ones. We use inductive, introspective and descriptive methods and operate with positions of leading theorists of native and foreign cognitive linguistic. The scientific novelty of the paper is determined by the approach and results of the investigation. The sphere of application of the results is cognitive linguistics. The paper presents linguistic interpretation of categorization as the basis of language representation of human knowledge, network of coordinates, representing special linguistic Word view. The investigation suggests the corpus of theoretical positions about various levels of categorization (relatively free categories of thought and system related categories of language), the nature of categories (primary ones – mental / universal / ontological / basic / common semantic / perceptual natural / lexical semantic and secondary ones – conceptual semantic / grammatical) and their reflection in the language system. Categorization is understood today as the system of static perception of reality that reflects human knowledge about the division of the world in certain categories. It is also viewed as a dynamic process that establishes a connection between the subject of thought and specific mental unit, and a lingual presentation of results of thinking.

Keywords: category; categorization; categories of thought; categories of language; primary categories; secondary categories.